

Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський

Загальна теорія права

**Посібник
для підготовки до іспитів
за новою програмою курсу**

За загальною редакцією *О. В. Петришина*

Харків
«Право»
2019

УДК 340(035)

Л84

Лук'янов Д. В.

Загальна теорія права : посіб. для підгот. до іспитів за новою Л84 програмою / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2019. – 172 с.

ISBN 978-966-937-733-3

Посібник містить перелік питань, що виносяться на іспит із загальної теорії права відповідно до нової програми курсу, та в концентрованому вигляді найважливішу інформацію, яку необхідно висвітлити у відповіді, зокрема визначення правових явищ, їх головні ознаки та класифікації.

Посібник стане у пригоді студентам та курсантам юридичних навчальних закладів стаціонарної та заочної форм навчання, які складатимуть курсовий екзамен із загальної теорії права.

УДК 340(035)

ISBN 978-966-937-733-3

© Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С., 2019

© Оформлення. Видавництво «Право», 2019

===== Вступ

Посібник для підготовки до іспиту із загальної теорії права підготовлено викладачами кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за оновленою програмою курсу. Він призначений для допомоги студентам, які готуються для складання іспиту.

Державний іспит є формою підсумкової атестації та передбачає комплексну перевірку знань студентів, здобутих за час підготовки у вищому навчальному закладі. Він проводиться за білетами, затвердженими кафедрою, відповідно до навчальної програми.

У результаті вивчення загальної теорії права студенти повинні: знати стан основних проблем загальної теорії права, розуміти сутність та основні властивості права, зміст основних правових цінностей та принципів права, загальні засади правового регулювання; поняття норм права та їх відмінність від інших регуляторів суспільних відносин, структуру системи права і системи законодавства, поняття правової системи та зв'язки між її основними елементами; уміти правильно тлумачити і застосовувати правові норми і принципи, сприяти реалізації прав людини та верховенства права.

Посібник містить найбільш важливу інформацію з курсу загальної теорії права, що дозволяє у стислий термін повторити основні положення навчальної дисципліни. Проте це не виключає необхідності ознайомлення з кафедральним підручником, чинним законодавством, судовою практикою та іншими матеріалами, необхідними для належної підготовки до державного іспиту.

При підготовці цього посібника враховані відповідні істотні зміни у навчальній програмі, використані правові акти та наукові публікації станом на час його видання.

Завідувач кафедри теорії і філософії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України

О. В. Петришин

1. Юриспруденція (правознавство) як соціальна наука

Юридична наука (юриспруденція, правознавство) є системою знань про право як важливий соціальний регулятор життя людини в суспільстві та державі, що обумовлює її соціальний характер та значущість.

Система юридичної науки складається з низки юридичних наукових дисциплін, відокремлених за певними спільними ознаками, а саме:

теоретичних (загальна теорія права, філософія права, порівняльне правознавство);

галузових (цивільне, адміністративне, кримінальне, конституційне, цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне право та ін.);

дисциплін про міжнародне право (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право);

історичних (історія держави і права, історія вчень про державу і право);

прикладних (криміналістика, кримінологія, юридична психологія, судова медицина та ін.).

Як зазначає теоретик права Д. Вовк, «юридична наука на кожному етапі свого формування відображає структуровану за посередництвом понятійного апарату певну наукову картину юридичного світу, яка постійно змінюється внаслідок розвитку суспільства, уточнюється по мірі ускладнення правової дійсності, спеціалізації та професіоналізації юридичної практики. Тому правознавство в цілому, а також окремі складові його системи – теоретичні, історичні, галузеві і міжгалузеві прикладні юридичні науки та науки, що досліджують міжнародне право, не можуть бути сталим утворенням. Диференціація суспільних відносин, розвиток науки і техніки приводить до виникнення нових сфер знань про державу і право як теоретико-прикладного характеру (антропологія права, економічний аналіз права, юридична конфліктологія та ін.), так і безпосередньо практичного спрямування (наука інформаційного чи космічного право)».

===== 2. Загальна теорія права та її предмет

Загальна теорія права як юридична наукова дисципліна є системою знань про сутність, зміст і дію права, його місце у соціальному регулюванні, зв'язки із суспільством та державою.

Риси загальної теорії права:

є юридичною науковою дисципліною, оскільки вивчає юридичну дійсність як складову соціальної, формулює базові юридичні поняття;

є загальною науковою дисципліною, оскільки визначає загальні закономірності та тенденції розвитку та функціонування юридичних явищ і процесів, досліджує лише найбільш істотні проблеми, важливі для юриспруденції в цілому;

виступає синтетичною (інтегративною) науковою дисципліною, оскільки спирається не лише на власні наукові здобутки, а й на досягнення інших юридичних наук, узагальнює та синтезує їхні висновки;

є методологічною науковою дисципліною, оскільки розробляє систему методів, які використовуються іншими юридичними науковими дисциплінами при дослідженні ними їх власного предмета та вирішенні власних завдань;

є фундаментальною науковою дисципліною, оскільки сформульовані нею положення призначені для застосування всіма або більшістю юридичних наукових дисциплін.

Предметом загальної теорії права (відповіддю на питання «що саме досліджує ця наукова дисципліна?») є сутність, зміст та дія права, його місце у соціальному регулюванні, зв'язки із суспільством та державою.

Предмет загальної теорії права слід відрізнити від її об'єкта, яким виступає вся юридична дійсність, тобто сукупність усіх правових явищ та процесів.

Загальна теорія права як наукова дисципліна має власну специфічну методологію досліджень – зумовлену особливостями правової реальності цілісну та узгоджену система методів (підходів, засобів та прийомів) пізнання юридичної дійсності.

У структурі методології загальної теорії права, як правило, викремлюють:

1) філософські підходи – найбільш загальні принципи пізнання, що вироблені філософією та використовуються всіма науками. Розрізняють «класичні» методологічні підходи та світоглядні орієнтири, до яких належать діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, та сучасні методологічні підходи (феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний, комунікативний та ін.);

2) загальнонаукові методи, які використовуються всіма або більшістю наук, у тому числі й юриспруденцією, виступають конкретизацією філософських підходів до вивчення юридичної дійсності (логічний, історичний (хронологічний), системний методи);

спеціальні методи, які розроблені в межах конкретних наукових дисциплін та ґрунтуються на їх висновках. До них належать конкретно-соціологічні методи, статистичний, кібернетичний, математичний, психологічний та ін.;

власні методи, які розроблені та використовуються юридичною наукою, адаптовані під особливості її дослідження (наприклад, формально-юридичний (догматичний) та порівняльно-правовий методи).

Під функціями загальної теорії права розуміють головні напрями її впливу на юридичну дійсність та розвиток інших юридичних наук.

Вирізняють загальні функції, спільні для всіх юридичних наук, та спеціальні (власні) функції, які властиві лише загальній теорії права та відображають її специфіку.

До загальних функцій загальної теорії права належать:

пізнавальна функція, спрямована на здобуття нових наукових знань;

евристична функція, яка полягає у встановленні нових закономірностей і тенденцій;

функція наукового прогнозування, що передбачає прогнозування шляхів подальшого розвитку права та досягнення певних результатів;

функція допомоги практиці, яка полягає у наданні рекомендацій щодо вдосконалення національної правової системи;

світоглядна функція, що вказує на вплив загальної теорії права на формування у суспільстві належної правосвідомості, розвиток правової культури.

Спеціальні (власні) функції загальної теорії права включають: методологічну функцію – вироблені загальною теорією права методи виступають методологічною основою для інших юридичних наукових дисциплін;

інтеграційну функцію – акумулює та систематизує висновки та здобутки інших юридичних наукових дисциплін;

комунікативну функцію – забезпечує обмін знаннями між юридичними науковими дисциплінами, а також між юриспруденцією та іншими суспільними науками.

Навчальна дисципліна «Загальна теорія права» є сукупністю найважливіших, усталених і спеціально оброблених у навчальний курс знань, опрацьованих відповідною науковою дисципліною.

Метою навчальної дисципліни «Загальна теорія права», крім вивчення головних досягнень відповідної наукової дисципліни, також є досягнення студентом юридичного вишу високого рівня загальної та спеціальної освіченості, правової культури, професійної правосвідомості, необхідних для задоволення потреб суспільства у високоосвічених професіоналах – юристах.

3. Місце загальної теорії права у системі юридичних наук

Система юридичних наук (наукових дисциплін), яка побудована за предметом дослідження, включає такі групи:

теоретичні юридичні дисципліни, що розкривають загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування юридичної дійсності, розробляють фундаментальні юридичні поняття та категорії (загальна теорія права, порівняльне правознавство; до них тяжіють такі міждисциплінарні напрями дослідження, як філософія права, історія вчень про державу і право (історія правової думки), соціологія права, юридична логіка та ін.);

історичні юридичні дисципліни, що розкривають закономірності державного і правового розвитку окремих країн світу (історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн);

галузеві юридичні дисципліни, що досліджують відповідні галузі права (конституційне право, адміністративне право, цивільне право, цивільне процесуальне право, кримінальне право, кримінальне процесуальне право та ін.). До них тяжіють міжгалузеві юридичні дисципліни, що виникають на стикові різних галузевих дисциплін та мають комплексний характер (господарське право, екологічне право та ін.);

прикладні юридичні дисципліни, що досліджують питання, важливі для юридичної практики, спираючись при цьому на висновки та положення неюридичних наук, зокрема статистики, хімії, медицини (кримінологія, криміналістика, правова статистика, судова бухгалтерія, судова медицина і психіатрія та ін.);

науки **міжнародного права**, що включають міжнародне публічне право та міжнародне приватне право. В останній час активно розвивається наука європейського права.

Як фундаментальна, методологічна, узагальнююча наукова дисципліна, загальна теорія права посідає важливе місце в юриспруденції. У своїх дослідженнях вона спирається на досягнення інших дисциплін, систематизує та синтезує їх висновки з метою більш глибоких загальнотеоретичних узагальнень, які, у свою чергу, використовуються цими науковими дисциплінами. Отже, між загальною теорією права та іншими юридичними дисциплінами існують двосторонні зв'язки.

Загальна теорія права тісно взаємодіє з теоретичними та історичними юридичними науковими дисциплінами. Особливість співвідношення загальної теорії права з історією вчень про державу і право полягає у тому, що остання відтворює історичний процес нагромадження наукових знань про право, тоді як загальна теорія вивчає результати цих пошуків у вигляді теоретичних узагальнень та формулює відповідні сучасні уявлення (зокрема, про право та правову систему).

Загальна теорія права взаємодіє з історією держави і права, яка вивчає процес історичного розвитку державно-правової дійсності конкретних країн у хронологічному порядку. Остання забезпечує загальну теорію права історичним матеріалом, необхідним для вивчення її предмета. У свою чергу, загальна теорія дає історії можливість

спиратися на вироблені нею висновки та узагальнення, а також використовувати загальнотеоретичний понятійний апарат (джерело права, закон та ін.).

Загальна теорія права виступає теоретико-методологічною базою для групи галузевих юридичних дисциплін. Так, вона:

виробляє загальні для галузевих наук методи та принципи пізнання; формулює загальні для них поняття та категорії (закон, правопорушення, юридична відповідальність та ін.);

розробляє загальні закономірності існування та розвитку юридичної дійсності, які конкретизуються галузевими науками;

забезпечує перенесення досвіду однієї юридичної дисципліни в інші;

спираючись на емпіричний матеріал галузевих юридичних дисциплін, узагальнює, оцінює, інтегрує їхні дані.

Загальна теорія права також невіддиривна від юридичної практики, різні форми та прояви якої безпосередньо вивчаються прикладними юридичними дисциплінами, що обумовлює їхній двосторонній зв'язок.

Чимало актуальних проблем юриспруденції лежать на стику загальної теорії права та міжнародного публічного права (зобов'язання держави у сфері прав людини, співвідношення міжнародного та національного права, принципи права та ін.).

===== 4. Виникнення та розвиток права

Первісне суспільство охоплює період від виникнення на Землі людини до утворення держави. Упорядкування життя первісної громади здійснювалося за допомогою певних **соціальних норм**, на основі яких люди організовували спільну працю, розподіл продуктів, встановлювали процедури вирішення спорів, засади функціонування владних структур та ін. Нормативне регулювання первісної громади було спрямоване на забезпечення виживання людей у природному середовищі, підтримання згуртованості роду (племені), надавало пріоритет колективним інтересам над особистими.

Соціальні норми первісного суспільства являли собою мононорми – єдині, недиференційовані правила поведінки, які передавалися через:

- табу – незаперечні заборони на вчинення певних дій, порушення яких каралося найтяжчим покаранням та загрозою «гніву» надприродних сил;

- ритуали й обряди – правила поведінки, в яких акцент робився на зовнішній формі їхнього виконання, яка була суворо канонізована та мала масовий характер;

- міфи – перекази, розповіді про духів, богів, предків, які передавали інформацію про належну поведінку в тих чи інших ситуаціях.

Поступово відбувається диференціація мононорм, на основі яких виокремлюються:

- звичаї – правила, які склалися протягом тривалого часу внаслідок їх багаторазового одноманітного повторення;

- релігійні норми – правила, які регулюють відносини між людьми на основі їхніх первісних релігійних уявлень, ставлення до надприродних сил;

- норми первісної моралі – правила, що ґрунтуються на первісних уявленнях про добро і зло, справедливість та ін.

У надрах первісного суспільства зароджуються зачатки правових норм. З розпадом первісного ладу загострюються соціальні конфлікти, втрачається єдність членів суспільства, існуючі норми перестають забезпечувати порядок та стабільність. Певна частина найбільш значущих соціальних норм первісної громади потребує спеціального захисту, що об'єктивно обумовлює виникнення права як особливого нормативного способу регулювання суспільних відносин.

Разом з формуванням держави виникає та утверджується як самостійний нормативний регулятор право. Серед основних чинників, що вплинули на процес виникнення права на етапі становлення державно організованого суспільства, вирізняють:

- економічні – соціальні норми первісного ладу стали неспроможними забезпечувати стабільні економічні зв'язки та визначати основи економічної системи в умовах розвитку економічних відносин, спеціалізації праці, появи приватної власності, товарного виробництва і обігу тощо;

– політичні – новий характер владних відносин, майнове і соціальне розшарування унеможлилювали підтримку порядку старими методами, посилювали конфлікти, які не могли бути вирішені за допомогою соціальних норм первісного ладу;

– антропологічні – поступове формування автономного індивіда зі своїми потребами та інтересами, для задоволення яких людина обмежувала власну поведінку на користь суспільства та наділялась новими за змістом взаємними правами і обов'язками;

– політичні – необхідність обмеження і пом'якшення протистояння окремих племен, які потребували постійного обміну і сусідських стосунків, захисту своїх інтересів мирним шляхом.

Етапи формування права, які відбивають загальні закономірності його виникнення, включають:

набуття соціальними звичаями правового характеру, що привело до виникнення звичаєвого права;

формування на основі звичаєвого права судових прецедентів (наприклад, преторські рішення у Давньому Римі);

поступове поширення практики безпосереднього встановлення державою норм права, що привело до появи такого джерела права, як нормативно-правові акти (Закони Солона у Давній Греції, Закони XII таблиць у Давньому Римі та ін.).

===== 5. Право як соціальний регулятор

Упорядкування поведінки людей у суспільстві здійснюється за допомогою різноманітних соціальних норм – правил, які є еталоном, моделлю, взірцем такої поведінки.

Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, ефективна дія яких у суспільстві забезпечується засобами соціального впливу.

Риси соціальних норм:

соціальні норми виступають регуляторами суспільних відносин, встановлюючи правила належної чи дозволеної поведінки, регламентуючи взаємодію в суспільстві;